

УДК 025.171(472.72)

Ольга Сак,завідувач відділу рідкісних і цінних видань
Херсонської ОУНБ ім. О. Гончара**ДОСЛІДНИЦЬКІ РОЗВІДКИ РАРИТЕТНОГО ФОНДУ
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ
НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

У статті наведені відомості про книжкові та рукописні колекції, які сформували рідкісний та цінний фонд Херсонської ОУНБ імені Олесея Гончара. Розглянуто історію започаткування як самої бібліотеки, так і її фонду, а також сучасних колекцій, особистих зібрань – колекцій книг херсонського журналіста Д. І. Файнштейна, колекціонера М. А. Смелянова, композитора С. В. Юферова, сімейного архіву Гошкевичів тощо. Приділено увагу особливостям окремих примірників та висвітлено цікаві подробиці стосовно історії їх появи у фонді.

Ключові слова: фонди, бібліотечні колекції, дослідження, історія книги, Музей книги.

Історія Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олесея Гончара невіддільна від історії своїх фондів, серед яких книжки більше ніж двохсотп'ятидесятирічної давності займають нині особливе місце. Бібліотеки, що мають раритетні видання, вбачають своїм першочерговим завданням не тільки їх збереження і створення страхових та цифрових копій, а й водночас – дослідження, наукове опрацювання та широку популяризацію документального спадку минулих століть. Не є винятком і наша бібліотека.

Треба відзначити, що до справи формування кола книжкових цінностей причетне не одне покоління херсонських бібліотечних ентузіастів та громадських діячів. Для більш повного розуміння історичних передумов формування цієї частини фонду здійснимо невеликий екскурс в історію бібліотеки.

Від часу заснування Херсонської громадської бібліотеки (1872 р.) фонди формувалися за допомогою найрізноманітніших джерел: від залучення коштів на придбання книжок за рахунок проведення різних заходів (громадських читань, лекцій, концертів, вистав тощо) до пожертв від приватних осіб, надходжень від місцевих та іногородніх організацій і

установ, зокрема, бібліотек Одеси, Миколаєва, Полтави, Харкова, Севастополя, Катеринослава, Кам'янець-Подільського, Санкт-Петербурга тощо. У щорічних звітах бібліотеки минулих століть, які донині залишаються найціннішим джерелом для дослідників і краєзнавців, відображені імена тих, хто своїми щедрими жертвами примножували її фонди. Серед них – поет О. Н. Плещеев, історик Є. В. Тарле, вчений-біолог О. А. Браунер, земський санітарний лікар М. І. Тезяков, бібліограф М. Є. Беккер та ін. Цілу добірку книг свого видавництва надіслав до бібліотеки відомий московський книговидавець К. Т. Солдатов. Свої видання надсилали безоплатно державні Міністерства, Академія Наук, а також більшість наукових товариств. Чимало видань потрапило до бібліотеки під час націоналізації дворянського майна в 20-ті роки ХХ ст.

Провінційний Херсон другої половини ХІХ століття не міг похвалитися ні великою кількістю культурних установ (крім одного театру, який знаходився тоді в приватному будинку генерала Лобрі), ні наявністю великих навчальних закладів (тільки гімназії). Кабінет для читання при приватному книжковому магазині М. Шаха і дві невеличкі бібліотеки при земській управі та клубі не могли задовольнити всіх культурних запитів херсонської інтелігенції. Жага до знань і нагальна потреба в хлібі духовному призвели до того, що в середовищі освіченої спільноти Херсона зародилася думка про створення публічної бібліотеки «на користь розумового процвітання населення».

Завдяки енергії та активній діяльності місцевих громадських діячів, до числа яких відносився херсонський Григорій Миколайович Ге – брат відомого художника Миколи Ге, було покладено початок формуванню одного з найбільших книгосховищ півдня України. Важливу роль у цьому зіграло й те, що місцева влада в особі генерал-губернатора С. І. Старинкевича та губернського предводителя дворянства Є. Я. Ерделі прихильно поставилася до ідеї створення (1871) громадської бібліотеки і всіляко сприяла цьому. 18 червня 1872 року Херсонська громадська бібліотека (так вона тоді називалася) стала функціонувати як громадська інституція. Була сформована перша дирекція бібліотеки, куди увійшло 32 особи.

Не можна не згадати тих, чі імена навіки вписані в історію бібліотечної справи не тільки Херсона – В. К. Шенфінкель (1867–1928) та М. Є. Беккер (1842–1909), які були широко відомі бібліотечній спільноті царської Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Віра Костянтинівна Шенфінкель у 1890 році увійшла до складу виборної

дирекції Херсонської громадської бібліотеки. Виборна дирекція відала всіма основними напрямками бібліотечної роботи, навіть видачею книг. З 1890-го по 1908 р. Вірою Костянтинівною були підготовлені фактичні відомості до 18-ти опублікованих щорічних звітів бібліотеки. Крім цього вона ще й була упорядником друкованих каталогів бібліотеки та бібліографічних покажчиків. Складений В. К. Шенфінкель «Систематичний каталог Херсонської громадської бібліотеки (1872–1896)» був визнаний в той час одним з кращих каталогів такого роду.

Михайло Євгенович Беккер – член Херсонської міської управи, меценат, бібліограф-ентузіаст, 18 років входив до складу дирекції бібліотеки та був активним учасником всієї бібліотечної роботи: від написання звітів та дослідницької діяльності до опіки над будівництвом нової будівлі для бібліотеки. На згадку про заслуги М. Беккера був створений відділ його імені, в основу якого було покладено його приватне зібрання книг з питань місцевого самоврядування та земської справи. У 1911 році був виданий систематичний покажчик на фонд відділу. Він вважався зразково-показовим для бібліографічних посібників того часу.

Майже 15 років збиралися кошти на спорудження окремої будівлі для бібліотеки, оскільки тривалий час вона функціонувала в орендованих приміщеннях. Завдяки жертвам місцевих меценатів та підтримки місцевого голови І. І. Волохіна була зібрана необхідна сума. На території колишньої Старообрядницької площі за проектом академіка Новоросійського університету М. К. Толвінського в серпні 1896 р. почалося і восени наступного року було завершено зведення будівлі бібліотеки.

Таким чином, в глухому південному містечку, яким був тоді Херсон, де питних закладів було більше, ніж гімназій, та не було жодного вищого навчального закладу, поступово сформувалося суспільне книгосховище, яке за складом своїх фондів займало сьоме місце в Російській імперії, а за книговидачею – друге, поступаючись в цьому тільки Харківській громадській бібліотеці.

Тож, саме частина видань минулих століть й була покладена в основу створеного у 1994 році фонду відділу рідкісних і цінних видань як спеціалізованого підрозділу Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки. За об'єктивних обставин тривалий час цей великий інформаційний масив був по суті закритий для читачів. Ним користувалося обмежене коло науковців. І лише зі створенням спеціалізованого відділу стало можливим відокремлення певного кола цінних і рідкісних видань від

основної частини фонду, його упорядкування, детальне вивчення і дослідження. Раритетний фонд бібліотеки нині налічує більше 20 тис. документів різних видів і типів. Це книги, брошури, нотні, картографічні видання, рукописні матеріали, періодика XIX – початку XX ст.

Найціннішою частиною фонду, з якої власне і почалася дослідницька діяльність, була колекція стародруків. Не менш цінну частину бібліотечного фонду складають українські та краєзнавчі видання XIX – початку XX ст. Найбільш численна частина – книги XIX – початку XX століть, серед яких прижиттєві видання видатних митців слова, відомих громадських діячів, науковців і публічних особистостей. Постійно поповнюються колекції книг з автографами, екслібрисами, мініатюрних і малоформатних видань, а також колекція книг, виданих у роки Другої світової війни (1939–1945). Формуються і досліджуються приватні колекції херсонських книгознавців і бібліофілів. Майже кожне з наших колекційних видань можна розглядати багатогранно у декількох ракурсах. Хронологічні рамки, наявні маргінали, автографи, штампи, екслібриси, вид або тип самого видання, тематика дають змогу віднести його одразу до декількох колекцій.

Треба відзначити специфіку наших рідкісних фондів у мовному розрізі. Починаючи з XVIII ст., історичне і політичне становище півдня України, зокрема, і самого Херсона, зумовило переважне домінування російськомовних видань у фонді бібліотеки. Урядова книговидавнича політика як при цараті, так потім і в радянській державі була направлена на ліквідацію всього українського. Кінець першої половини XX ст. для українського книговидання відзначився особливими утисками, була розгорнута боротьба з так званим буржуазним націоналізмом. Та й передвоєнні роки було ліквідовано чимало українських видавництв, знищено багато видань, як готових до друку, так і тих, що вже були в обігу. Жертвами сталінського передвоєнного терору стали заслужені українські книговидавці: Гнат Хоткевич, Іван Лизанівський, Антон та Іван Крушельницькі та багато інших. Тому й не дивно, що книги українською мовою серед наших колекційних видань минулих століть становлять суттєву меншість. Це невелика кількість періодики, як то: окремі числа українських часописів «Світло», «Літературно-науковий віс[т]ник», «Україна» (мова йде саме про україномовні часописи, а не ті, що взагалі вийшли на теренах України) тощо, лічені примірники видань першої половини XX ст., які зараз становлять бібліографічну рідкісність.

Тож, наша нинішня діяльність в першу чергу спрямована на виявлення,

дослідження, доукомплектування, опрацювання та створення цифрових копій саме українських видань, а також тих, що виходили до 1945 року на території України. Формування колекції Україніка, яка зараз нараховує близько 300 примірників, та робота з її дослідження і опрацювання триває постійно.

Окреме місце в колекції займає Шевченкіана – твори Т. Г. Шевченка та література про нього. Серед найцікавіших – прижиттєве видання «Кобзаря» 1860 року, що вийшло у Санкт-Петербурзі в друкарні українського письменника Пантелеймона Куліша. На фронтисписі примірника – портрет Шевченка роботи художника М. Мікешина. Це одне з перших прижиттєвих зображень поета. Видання було опубліковане за кошти відомого українського цукрозаводчика і мецената Платона Смирненка, який виділив на його друк 1100 російських рублів. Воно є значно повнішим у порівнянні з попередніми: сюди увійшло 17 творів. Це видання Шевченко присвятив видатній українській письменниці, своїй названій доньці Маркові Вовчку. Цей примірник був подарований бібліотеці херсонським книголюбом, почесним громадянином міста Михайлом Андрійовичем Ємельяновим. Серед подарованого ним є також і мініатюрний «Кобзар». Це факсимільне відтворення женецького видання 1878 року за сприянням М. П. Драгоманова розміром 53x78 мм. Женецьке видання накладом в 1000 примірників містило шевченківські поезії українською мовою, яка на той час була заборонена. Циркуляр про це надано в передмові.

Рідкісний примірник «Кобзаря», виданий п'ятитисячним накладом у 1931 році (Харків-Київ), був подарований нам херсонською поетесою Таїсією Щербою. Цей «Кобзар» має свою особисту долю, досить трагічну. Упорядкований він Михайлом Новицьким – відомим шевченкознавцем, а проілюстрований українським художником «бойчукістом» Василем Седлярем. Всіх творців цього видання репресували. Декого ув'язнили, а комусь пощастило вийти за лаштунки НКВС на волю. Автор ілюстрацій – Василь Седляр – був розстріляний в Києві 12 липня 1937 р. Роботи художника були повністю знищені, зафарбовані, виламані зі стін, спалені та пошматовані. Сам «Кобзар» був вилучений з бібліотек та книгарень, а ім'я художника на довгий час викреслили з історії української культури. Здається, що наклад у п'ять тисяч не такий вже й малий, але, враховуючи, що він був майже повністю знищений, сьогодні це видання становить бібліографічну рідкість.

Серед цікавих експонатів нашої Україніки – одне з прижиттєвих видань з творчого доробку відомого українського історика та громадського діяча Дмитра Івановича Яворницького (Еварницького) (1855–1940) – роман «За чужий гріх» з автографом самого історика. На титульному аркуші напис, зроблений чорним чорнилом, збляклим від часу: «На добрий спомин. Д. І. Яворницький – О. О. Різникові од щирого серця, 14/VIII/1925.». Роман вийшов у Катеринославі в 1907 році. Він має автобіографічний характер, бо прообразом головного героя виступав сам Д. І. Яворницький. В основу твору лягли спогади дитинства та юності, та все те, що вдалося пережити автору на нелегкому життєвому шляху.

Роман-хроніка потрапив до бібліотеки разом з колекцією книг з автографами, подарованою херсонським журналістом Д. І. Файнштейном. Вкупі з романом було передано й тоненького зошита на 18-ти аркушах – спогади херсонця Олекси Різника про зустрічі з Яворницьким та листа Олеса Гончара, адресованого Давіду Файнштейну щодо можливої публікації Різникових спогадів на сторінках щотижневика «Україна». Судячи зі змісту листа, Олесь Терентійович намагався посприяти в просуванні до журналу спогадів нашого земляка. Свого часу (з кінця 1940-х до кінця 1980-х рр.) часопис «Україна» був доволі популярним в читацьких колах. Невідомо, чи були тоді опубліковані ці спогади, але зараз їх можна оцінювати як цінний документальний матеріал. Написані вони щиро, цікаво, живою соковитою мовою, з теплом та сердечністю.

О. О. Різник згадує славетних представників роду, які покляли життя за Україну, з ніжністю згадує матір, численних братів та сестер, які змалечку торували самостійно свій непростий шлях у житті. Вельми змістовними та цінними є його розповіді про односельців – нащадків козацького роду, про тих старожилів, які ще пам'ятали, як Наполеон-«хранцюз» на Москву йшов. Через всі спогади головним рефреном проходить почуття гордості та любові до свого роду, родини та України взагалі.

Завдячуючи записам народних пісень, які він почав здійснювати, відбулося знайомство вісімнадцятирічного сільського хлопчини з легендарним «запорізьким батьком» – істориком, науковцем, копітким збирачем народних переказів і спогадів Дмитром Івановичем Яворницьким. О. О. Різник в спогадах щедро ділиться найдрібнішими деталями тих небагатьох зустрічей з великою особистістю і просто чуйною людиною, які так щасливо подарувала йому доля. Чимало цінного розповів Д. І. Яворницький вдумливому юнакові і про історію музейних колекцій,

і про окремі експонати, і про давні місця козацької слави, і про зустрічі з різними людьми тощо. В одну з чергових зустрічей, коли історик запросив хлопця до себе додому, була й подарована названа книга, яка тепер зберігається у відділі рідкісних і цінних видань.

Формування фонду відділу рідкісних видань розпочалося з опрацювання стародруків. Нині ця колекція, до якої відносяться друки 1738–1830 рр., налічує понад двісті примірників. До неї належить невелика кількість видань іноземними мовами, книги громадянського друку XVIII – початку XIX ст. і кириличні видання.

Предметом не тільки нашої гордості, а й постійного дослідження є географічний атлас світу, що є документом надзвичайної ваги, відомим і за рубіжем. Невідомо, яким чином атлас потрапив до бібліотеки: чи був подарований кимось із благодійників, чи, можливо, був націоналізований у 20-ті роки минулого століття в числі чийогось книжкового дворянського зібрання. Характерно, що маргіналії, залишені на полях атласу, однотипні, відрізняється лише чорнило. Цілоком імовірно, що написи могли належати одній особі. На карті Угорщини, в якій частково відображена й територія України, від руки вписано Одесу. Можна припустити, що власник атласу якимось чином був пов'язаний з нашим південним краєм. Виготовлений атлас за замовленням географічного відділення Французької Академії Наук німецьким королівським картографом Тобіасом Конрадом Лоттером (1717–1777) в Аугсбурзі (Німеччина), імовірно в 70-х роках XVIII ст. Складається він з п'ятидесяти двох карт – відбитків гравюру на міді, акварельне колорювання виконано від руки.

Успадкувавши видавничий бізнес від свого тестя – знаного гравера-картографа, засновника аугсбурзької школи картографії Георга Маттіаса Зойтера (Georg Matthias Seutter) (1678–1757), Лоттер з гідністю продовжив його вже під своїм власним ім'ям. У багатодітній родині Тобіаса Лоттера гравіюванням карт та видавничою діяльністю також стали займатися його сини – Маттіас Альбрехт Лоттер (Matthias Albrecht Lotter) (1741–1810) і Георг Фрідріх Лоттер (Georg Friderich Lotter) (1744–1801). Деякі з друкованих дощок атласу підписані їхніми іменами, наприклад, карта Португалії («Regna Portugalliae et Algarbiae») гравіювана Георгом Лоттером, карта Бельгії («Belgica Foederata ...») виконана Маттіасом Лоттером. Порівнюючи представлені на закордонних сайтах оригінали карт Лоттера, можна припустити, що перший відбиток карти Польщі («Regnum Poloniae et Imperium Ducatum Lithuaniae ...») був зроблений в 1770 році Лоттером-

старшим, а примірник карти з нашого атласу виготовлений його синами двадцятьма роками пізніше, оскільки на ній вказані межі поділу Речі Посполитою не тільки 1772 р. (перший розділ), а й 1793 р. (другий розділ).

На жаль, в атласі відсутня карта України. Однак окремі частини території України відображені на картах сусідніх країн – Росії, Польщі, Угорщини, Османської імперії. Згідно з науковими джерелами, в 1770 р. Тобіас Конрад Лоттер перевидав «Новий атлас» («Atlas Novus») свого тестя Матеуса Зойтера з картою «Amplissima Ucraniae Regio Palatinatus» (Землі українські ...). Відомі ще два атласи, виконані Лоттером в різні періоди. Це також перевидання карт німецьких картографів Зойтера і Гомана – «Atlas Minor» (1744) і «Atlas Geographicus» (1778). Цілоком можливо, що наявний у нас примірник є одним з перевиданих Лоттером відомих атласів. А карта України могла бути вилучена з атласу попереднім власником або яким-небудь завзятим колекціонером.

Що приємно дивує, так це присутність Херсона на поважних за віком картах («Regnum Poloniae et Magnum Ducatum Lithuaniae ...», «Empire de la Porte Ottomane en Europe en Asie ...», «Asia fecundum novas celeberrimi de L'Isle Proiectiones ...», «Tabula Geographica Generalis Imperii Russici ...»). Навіть Одеса ще не вказана в нашому атласі офіційно, а внесена від руки, як згадувалося вище. Хоча дивуватися особливо нічому, адже Херсон був заснований як форпост Чорноморського флоту в 1778 році, а Одеса вперше була згадана в січні 1795 р. Так що цей атлас – ровесник нашого міста. Деякі херсонці відзначили не цілоком точне топографічне розташування міста на карті. Але можна пробачити картографам XVIII століття цю маленьку неточність.

Атлас має не тільки наукову, а й художню цінність. Сюжетні зображення на картушах нашого атласу мають різноманітну тематичну спрямованість. Тут представлені біблійні сюжети, історичні замальовки, антична міфологія, морська тематика, вестуальні сюжети тощо. Скільки взагалі було зроблено відбитків з карт атласу, невідомо. Цілоком імовірно, що наклад не був великим, оскільки процес виготовлення карт у той час був доволі копітким і тривалим.

Серед первістків українського кириличного друку з нашого фонду – «Мінея» XVIII ст. Надрукована вона в типографії Києво-Печерської Лаври у 1787 році. Мінея прикрашена вишуканою гравюрою на фронтисписі та цікавими заставками-триптихами роботи талановитого гравера на дереві ієродиякона Севастіяна (І. С.).

Своєрідною духовною енциклопедією можна назвати видання відомої агіографічної праці Димитрія (Данила) Туптала, згодом митрополита Ростовського, під загальною назвою: «Книга житій святих» або «Четї Мінеї», яка була подарована бібліотеці настоятелем однієї з херсонських церков протоієреєм Віктором Анипком.

Димитрій Ростовський працював над своєю монументальною працею понад 20 років – з 1684 р. до 1705 р. Перше і друге видання чотиритомної «Книги житій святих» було здійснено в друкарні Києво-Печерської Лаври. Пізніше вона неодноразово перевидавалася в Москві. Ми маємо примірник третього московського перевидання цієї епохальної праці (1764). Історики російської і української старовинної літератури підкреслювали літературне, почасти історіографічне значення цієї зведеної праці, складеної на основі численних російських, українських, польських, загалом слов'янських і західноєвропейських джерел. Із суто друкарського боку «Четї Мінеї» Димитрія Туптала-Ростовського були видані просто, без кіноварі і особливих прикрас.

Книга – явище унікальне. Її можна розглядати в безлічі аспектів – і як явище духовної культури, і як предмет матеріальної культури, як пам'ятку книжкового мистецтва. Серед наших бібліотечних колекцій гідне місце належить колекції взірців поліграфічного мистецтва минулого і сучасності.

Один з примірників колекції досить цікавий за технікою виконання. Це «Байки» Езопа французькою мовою (Париж, 1913) з автографом ілюстратора, талановитого англійського графіка Артура Рекхема (1867–1939). Книга випущена відомим паризьким видавництвом «Ашшет» («НАСНЕТТЕ»), яке на той час домінувало на французькому книжковому ринку і у видавничому репертуарі якого була й бібліофільська література. Наклад видання становив усього 430 примірників, з них 55 були виготовлені на японському папері, а 375 – на веленевому англійському папері ручного виготовлення. Весь наклад був нумерований. Ми володіємо 391-м нумерованим примірником. Папір цього рідкісного видання має водяні знаки. На сторінках книги зустрічаються 2 види філіграней. На одних – зображення вітряного млина з літерами «W» і «H» з боків та написом під сюжетною частиною «BRITISH HAND MADE PURE RAG», на інших – зображення птаха, що тримає в кігтях стяг з вензелем «AR» і тим же написом унизу. Можна припустити, що папір був виготовлений спеціально на замовлення самого Рекхема. Обкладинка та титульний аркуш також

оформлені самим художником. Гравюри виконані в техніці ксилографії. Гармонійне поєднання прекрасного ілюстративного матеріалу та текстової частини, ретельна продуманість композиційної побудови, оригінальність оформлення роблять цю книгу дійсно поліграфічним шедевром.

У чудовому стані збереглося барвисто оформлене двотомне видання «Русский лес» Ф. К. Арнольда (СПб., 1890–1891). Це прижиттєве видання видатного російського науковця Федора Карловича Арнольда (1819–1902) є однією з ґрунтовних праць, що містить всебічний опис лісового господарства дореволюційної Росії. Двотомник виданий друкарнею А. Ф. Маркса. Червона коленкорова палітурка, прикрашена тисненням геометрично-рослинним орнаментом золотисто-чорного кольору, виготовлена в палітурній майстерні О. Ф. Кірхнера. Численні естампи та гравюри, виконані з надзвичайною вишуканістю, яскраво ілюструють видання. Власницький штамп на титулі засвідчує приналежність книги представникові древнього князівського роду Івану Миколайовичу Святополку-Мирському. Відомо, що у 1919 р. до фондів Херсонського краєзнавчого музею надійшла колекція творів мистецтва і 1000 книжок з маєтку Золота Балка Н. В. Святополк-Мирської. Цілком імовірно, що примірник свого часу також належав до цього колекційного зібрання.

Серед колекцій певну наукову та історичну цінність місцевого значення має колекція рукописних документів, що налічує понад чотирьохсот одиниць зберігання. Ядром колекції та її окрасою є документи XVIII – початку XX ст. Серед них рукописні альбоми, архівні документи з родинного архіву сім'ї Гошкевичей, листування відомих майстрів слова тощо.

Одним з найдавніших документів у наших фондах і, напевне, самим незвичайним серед бібліотечних раритетів є рукописний список «Генерального регламента...». Генеральний регламент був затверджений Петром I у лютому 1720 р. і являв собою, висловлюючись сучасною мовою, першу інструкцію з діловодства в Російській імперії. У Регламенті детально, до найменших подробиць було розроблено всі питання діяльності канцелярії петровської епохи, аж до устрою столів (повинні мати ящики із замками) і того, як повинні сидіти канцеляристи (удвох за одним столом).

Викликає зацікавленість не лише історична значущість цього документа. Наш примірник переписаний напівуставом з друкованого видання невідомою особою. Можливо, це був канцелярський службовець,

який «від дошки до дошки» сумлінно переписав цей циркуляр. Ледь помітний розмитий напис на обкладинці свідчить про належність документа якомусь столоначальнику С...ського повіту. Оскільки повіти як адміністративні одиниці з'явилися в Російській імперії з 1755 р., можна припустити, що нашому раритету більше двох з половиною сотень років. Не виключено, що напис на обкладинці міг бути зроблений набагато пізніше часу створення самого документа. На звороті обкладинки скорописом написано: *«Войсковой житель ято есть правду говору уничтожено нелгу, ивсему всвете веру иму понеже [еси] един совершен»*. Сторінки документа покреслені чисельними позначками, які свідчать про те, що його ретельним чином вивчали.

Документ виконаний на папері ручного виробництва з філігранню «Герб Амстердама». Знак, безумовно, вказує на Голандію як країну-виробника. Проте в XVII–XVIII ст. голандцям належало багато папірень у Франції, які також використовували «Герб Амстердама» для маркування своєї продукції. Знак був настільки популярний у покупців, що його ставили папірні багатьох країн. Цікава складна композиція філіграні: на щиті, що підтримують два леви, в центрі, на вертикальній смузі три Андріївських хрести навскіс. Щит увінчаний імператорською короною. В документі зустрічається два види філіграней – з літерами «PGOVVE» під сюжетною частиною та без них, але з постаментом (горизонтальною лінією під гербом). Літерна частина завжди вказувала на прізвище фабриканта або купця, для якого був вироблений папір. За водяними знаками паперу, який має найближчі аналоги 1721–1723 рр., наш рукопис складений, вірогідніше за все, не пізніше першої чверті XVIII ст.

Серед численних бібліотечних колекцій певний культурологічний інтерес становить колекція видань з автографами. Майже з перших років існування бібліотеки почалося їх збирання. Нині маємо в колекції твори друку з авторськими написами відомих земляків: історика С. В. Тарле, вченого-біолога А. А. Браунера, земського санітарного лікаря Н. І. Тезякова, бібліотекаря В. К. Шенфінкель, краєзнавця-бібліофіла С. О. Сільванського. Чимало митців слова побувало на Херсонщині і залишили на спогад свої твори з автографами. Це, перед усім, О. Т. Гончар, М. П. Бажан, Яр Славутич, Ч. Т. Айтматов, П. Г. Антокольський та багато ін.

Заслуговує на увагу збирання книг з автографами, подароване Давидом Іллічем Файнштейном – херсонським журналістом, колишнім головним редактором Херсонського обласного телебачення, засновником та

ведучим місцевого телевізійного літературного салону в 70-х роках ХХ ст. Його книжкове зібрання нараховує майже триста примірників видань з автографами відомих літераторів, знавців книги та громадських діячів ХХ ст. і містить не тільки книги, а й численне листування з авторами подарованих творів. Серед подарованих видань – твори історика Д. І. Еварницького (Яворницького), письменників О. Т. Гончара, Ю. К. Смолича, Р. Г. Гамзатова, Е. Б. Межелайтіса, К. М. Симонова, книгознавця і колекціонера О. Г. Ласунського та багатьох інших.

Покоління 70-х років напевне пам'ятає повість Володимира Беляєва «Стара фортеця». Але не всі знають, що в роки Першої світової війни родині письменника довелося переїхати з Кам'янця-Подільського до Херсону. Спогади про той час знайшли своє відображення на сторінках повісті. Тепер книга з автографом В. П. Беляєва з колекції Файнштейна зберігається у нас. А один з піонерів радянського кінооператорського мистецтва, професор А. Д. Головня, в чиєму послужному списку такі відомі світові кіно шедеври як «Мати», «Нащадок Чингіз-хана», «Суворов» тощо, свої дитячі роки провів на Херсонщині. Тож, завдяки Давиду Іллічу, книга спогадів відомого кінооператора з його автографом тепер також є в нашому фонді.

Особливе місце займає колекція херсонського колекціонера Михайла Андрійовича Ємельянова, який протягом останніх десяти років зробив чималий внесок у поповнення колекційних зібрань нашої бібліотеки і музеїв міста. Серед подарованого ним – книги XVIII–XIX ст., рідкісні бібліофільські примірники видань, які вийшли малим накладом, Блокіана (прижиттєві видання О. Блока та література про нього), прижиттєві зібрання творів Леоніда Андрєєва з автографом у першому томі, прижиттєві видання творів Володимира Короленка, Миколи Некрасова, колекція мініатюрних книг, книги перших приватних і кооперативних видавництв часів НЕПу тощо.

Збірка «Стихов о России» (М., 1915) О. О. Блока з цієї колекції має особливу цінність. Залишений в ньому автограф поета був адресований сусідові по будинку і доброму знайомому Блока – Сергію Карповичу Лабутіну. Вірші були видані російським журналом «Отчизна» в 1915 р. Наклад збірки становив 3000 примірників. Як свідчить відбиток на задній частині обкладинки, чистий прибуток від видання надійшов до «Общества Русских Писателей для помощи жертвам войны». Відомо 19 автографів, залишених поетом у цій збірці протягом 1915–1920 рр. Серед числа власників збірки з автографом поета – З. М. Гіппіус, Р. В. Іванов-Розумник,

М. М. Купреянов, С. А. і О. А. Кублицькі-Піотух, М. К. Муравйов та інші.

Ще одна приватна колекція, що заслуговує на увагу колекціонерів і дослідників, – композитора Сергія Володимировича Юферова, невеличка частина якої зберігається в нашому фонді. До неї увійшли книги французьких класиків (В. Гюго, А. Доде, П. Лоті, Гі де Мопассана, Е. Золя) мовою оригіналу. На всіх примірниках цієї колекції є екслібрис «Бібліотека С. В. Юферова». Широкому колу користувачів це ім'я маловідоме, а от херсонським дослідникам-краєзнавцям, музейникам, архівістам і бібліотекарям добре знайоме. Композитор Сергій Володимирович Юферов народився в Одесі в 1856 році. Музичну освіту здобув під керівництвом відомого російського диригента і композитора М. С. Кленовського в Санкт-Петербурзі. Його наставниками і вчителями також можна вважати О. К. Глазунова, М. А. Губерта і Г. А. Лароша. Юферов – автор опер «Міра», «Іоланта», «Антоній і Клеопатра», билини для соло, хору та оркестру «Ілля Муромець», симфонічних, фортепіанних і вокальних творів.

Як відомо, пальма першості у створенні опери «Іоланта» належала П. І. Чайковському. Неймовірно, але факт, що незалежно від маестро та водночас із ним сюжет «Іоланти» надумав обробити для опери С. В. Юферов, тоді ще зовсім молодий композитор. Він тільки-но починав опановувати вершини оперної творчості, до того ж недосконало володів технікою інструментування. Але це не стало на заваді його починань. Йому пощастило здійснити постановку свого дітища спочатку в Панаєвському театрі (постановка Зазуліна) у 1893 році, а згодом в Аркадії (постановка Максакова).

Ноти музичних творів С. В. Юферова зараз зберігаються в Санкт-Петербурзькій державній театральній бібліотеці, а документи його власного архіву – в архівах Санкт-Петербурга та частково в Херсонському державному областному архіві.

Серед знакових колекцій не можна не відзначити колекцію книг, що вийшли друком в роки Другої світової війни (1939–1945). Але наразі вивчення і дослідження будь-яких історичних матеріалів і документів цього періоду потребує переосмислення, враховуючи контекст сучасного історичного бачення подій минулого століття. Та якими б заідеологізованими та заполітизованими не були видання певного історичного періоду, вони є свідками епохи, документальними пам'ятками минулого, об'єктами для дослідження. Колекція нараховує понад 400 примірників і

включає видання з різних галузей знань. Це переважно російськомовні видання. Книги українською мовою становлять суттєву меншість – усього 58 примірників.

Безперечним свідоцтвом того, що перемога кувалась не тільки на фронті, а й завдяки невтомній праці трудівників тилу та науковому потенціалу діячів науки, є видання з техніки, сільського господарства, астрономії, біології, медицини, які присутні в колекції. Зберігся один з випусків наукового збірника «Вісті Академії Наук УРСР, вип. 1–2» за 1944 рік, який дає уявлення про наукові досягнення та розробки у різних галузях, якими займалися українські науковці в той період.

Суворя воєнна буденність в першу чергу знайшла своє відображення у художніх творах. Художнє слово тієї пори було однозначно прирівняне до зброї. Не припинялося друкування творів вітчизняних класиків (Котляревський І. Енеїда. М., 1944; Куліш П. Чорна рада. К.-Х., 1944).

Покоління письменників-фронтовиків, що повною мірою розділило долю народу, володіло всіма видами літературної зброї: публіцистикою, лірикою, сатирою, епосом і драмою. Але все ж таки перше слово було сказане публіцистами і ліриками (І. Ле. «Мої листи», 1941–1944. К.-Х., 1945; М. Бажан. «В дні війни». К., 1945). Відчуті трагізм і жорстокість війни, осмислити витоки людського подвигу допомагають більш масштабні твори, які також є у фонді (О. Корнійчук. «Фронт». Уфа, 1942; Ю. Крымов. «Повести». М., 1944). Художні твори публікувались також на сторінках періодичних видань. Газети «Известия», «Комсомольская правда», «Литературная газета», «Правда» та журнали «Дніпро», «Знамя», «Українська література» воєнних років, наявні у фонді, містять не тільки нариси, публіцистичні статті, оповідання, але і п'єси, повісті та цілі глави романів. З перших днів війни зі сторінок преси пролунали пристрасні, сповнені ненависті до ворога і непохитної віри в перемогу поезії А. С. Малишка, М. П. Бажана, П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, В. М. Сосюри та багатьох інших авторів. У журналі «Дніпро» публікувалися не тільки твори іменитих українських авторів, таких як П. М. Воронько, М. Т. Рильський, Остап Вишня (П. М. Губенко), Максим Танк (С. І. Скурко), А. С. Малишко, але й були представлені роботи маловідомих літераторів, регулярно публікувалися вірші поетів різних національностей.

Оцінюючи рівень публікацій з позицій сучасного бачення, не можна не відмітити їх заідеологізованості та цілковитої політизованості. Але, враховуючи автентичність поданого матеріалу, об'ємність і тематичну

різноплановість, він однозначно має історичну та культурну значущість.

Триває формування та опрацювання колекції мініатюрних і малоформатних видань, яка налічує нині близько 500 примірників. До неї увійшли твори класиків дореволюційної та радянської літератури, праці політичних і громадських діячів, путівники, довідники, каталоги мініатюрних книг та багато інших видань. Найціннішими з них є книги XIX – початку XX століття – «Книга 21» (СПб.; К., 1914) Тіта Лівія із серії «Коллекция «Лилипут» розміром 30x45 мм, «Казначейша» М. Ю. Лермонтова із серії «Библиотека «Крошка» (К., 1892) розміром 60x55 мм, «Сказки» Андерсена (М., 1877) 74x99 мм, «Басни» І. А. Крилова (М., 1898) розміром 60x99 мм. Предмет захоплення всіх відвідувачів відділу – книжка-малютка «Лучше всяких лекарств, питья да яств» (М., 1975) розміром 17x20 мм. Треба відзначити, що більшість мініатюрних видань походять з колекції херсонського книголюба М. А. Ємельянова.

Дослідження рідкісних та цінних видань в бібліотеці постійно продовжується. Нерідко буває, що з появою нових джерел інформації матеріали розвідок доповнюються новими даними. Підсумком дослідницької роботи відділу з дня його заснування стали видання друкованих каталогів на окремі колекції: «Каталог зарубіжних видань української діаспори» (1994), «Книги років вогненних 1941–1945» (1995), «Книги громадянського друку 1753–1860 рр.» (1996), каталог виставки «Пушкіністика в російській періодиці середини XIX – початку XX століття» (2000), «Дивовижний світ мініатюрного друку» (2002). За останні 7 років вийшли два випуски каталогу «Періодичні видання XIX – першої чверті XX століть з фондів Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олеса Гончара» (Херсон, 2008; 2014). Продовжується робота над третім, останнім випуском. Матеріали досліджень опубліковані також на сторінках місцевої преси, в професійних збірках та періодиці; заплановано видання окремої збірки.

Невблаганний час диктує свої правила, і для того, щоб привернути увагу користувачів до книги як до книжкової пам'ятки, предмету історії та книжкової культури відділу рідкісних і цінних видань доводиться вельми активно займатися популяризацією наших бібліотечних колекцій, використовуючи різні форми і методи. Арсенал цієї діяльності досить різноманітний, починаючи від загальноприйнятих виставок, експозицій-переглядів, презентацій, бібліографічних оглядів до тематичних екскурсій, як реальних, так і віртуальних, лекцій, уроків книгознавства, інтелектуальних

ігор, бліцтурнірів, вікторин, виїзних виставок, тісної співпраці з місцевим радіо і телебаченням, активною роботою з віртуальним «Музеєм книги», створеним відділом на загальнобібліотечному порталі <http://museum.lib.kherson.ua/ua-home.htm>. Сторінки віртуального Музею знайомлять інтерактивних відвідувачів не тільки з хронікою діяльності відділу, а й з дослідницькими напрацюваннями за матеріалами фонду стародруків, рукописних документів та інших колекційних зібрань і видань. Віртуальний проект розвивається. У наших подальших планах розміщення на сайті Музею повнотекстових даних оцифрованих видань, створення нових розділів та розміщення нових матеріалів досліджень.

Книга – одне з найвизначніших культурних надбань людства. В процесі еволюції вона зазнала суттєвих змін: від глиняних шумерських табличок до зручної і всім відомої нам форми книжкового кодексу. А невгамовний технічний прогрес трансформував звичну форму книги до формату електронного носія. Але книга не тільки носій інформації. Це ще пам'ятка історії та духовної культури людства. І за кожною книгою – історія не просто окремої країни чи людини або якогось явища, а історія цілої епохи та людства в контексті часу. Їдуть у вічність країни, люди, а книги залишаються. За вдалих висловлюванням англійського письменника Самуїла Смайла, «книги наділені властивістю безсмертя, вони є найдовгочаснішими витворами людської діяльності».

Список використаних джерел

1. Каменская В. Херсонская общественная библиотека: исторический обзор // Русская школа. – 1895. – № 5–6, май-июнь. – С. 373–385.
2. Отчет дирекции Херсонской общественной библиотеки за 1886 год. – Херсон: Тип. Горбунова и Чулакова, 1887. – С. 3.
3. Отчет дирекции Херсонской общественной библиотеки и двух ее отделений за 1904 г. – Херсон: Паровая типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. – С. 69.
4. Отчет Херсонской общественной библиотеки и двух ее отделений за 1912 г. – Херсон: Паровая типо-лит. приемников О. Д. Ходушиной, 1913. – С. 51, 65.
5. Отчет Херсонской общественной библиотеки и двух ее отделений за 1913 г. – Херсон: паровая типо-лит. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1915. – С. 7.
6. Сак О. Архів Леоніда Гошкевича у фондах Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гончара / О. Сак // Константи. – 2006. – № 1 (12). – С. 96–98.
7. Сак О. Бібліотечні мандри або С. В. Юферов у Херсоні / О. Сак // Степ: літ.-худож. альм. – 2012. – № 21. – С. 21.

8. Сак О. Безцінний дар від щирого серця: [про подарунок херсонського колекціонера М. А. Ємельянова] / О. Сак // *Культура і життя* – 2006. – № 3–4. – С. 1.
9. Сак О. Відтиски часу, або про що розповіли штампи / О. Сак // *Степ: літ.-худож. альм.* – 2012. – № 21. – С. 20.
10. Сак О. Зібрання рідкісних і цінних видань у фондах Херсонської ОУНБ ім. О. Гончара : до 135-річчя заснування книгозбірні / О. Сак // *Бібліотечний вісник*. – 2007. – № 5. – С. 42–47.
11. Сак О. Книги – взірці поліграфічного мистецтва у фонді Херсонської ОУНБ ім. Олесея Гончара / О. Сак // *Бібліотечна планета*. – 2010. – № 3 (49). – С. 29–31.
12. Сак О. «На пользу умственного преуспеяния» / О. Сак // *Библиотечное дело*. – 2015. – № 7. – С. 33–44.
13. Сак О. Приватні зібрання у фондах Херсонської ОУНБ ім. Олесея Гончара // *Бібліотечна планета*. – 2008. – № 2 (40). – С. 17–19.
14. Сак О. Про Блока або історія одного раритету / О. Сак // *Степ : літ.-худож. альм.* – 2012. – № 21. – С. 19.
15. *Сильванский С. А.* Библиотеки старого Херсона. – Херсон: [б. и.], 1928. – 30 с.
16. Херсонская общественная библиотека (1872–1912) : к сорокалетию ее существования. – Херсон : Паровая типо-лит. преобр. О. Д. Ходушиной, 1912. – С. 18–19.
17. Херсонская общественная библиотека. Указатель книг и статей отдела имени князя Г. А. Потемкина по истории и современному состоянию Новороссийского края / Сост. В. К. Ш. – Херсон. 1913 : [рецензия] // *Русский библиофил*. – 1914. – № 1, янв. – С. 89–90.
18. Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека: від минулого століття майбутньому : збірник статей / укл. Н. Ф. Попова; ред. Л. І. Зелена. – Херсон, 1998. – С. 7–33.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2016 р.

UDC 025.171(472.72)

Olha Sak,

Head of Department, Oles Honchar Kherson Regional Universal Scientific Library

Research investigation at the rare fund Oles Honchar Kherson Regional Universal Scientific Library

The article contains information on books and manuscript collections, which formed a rare and valuable fund of Oles Honchar Kherson Regional Universal Scientific Library.

Consideration was given to the history of the emergence of the library and the library fund, including modern collections and private collections – collections of books Kherson journalist D. I. Feinstein, collector M. A. Emelianov, composer S. V. Yufarov,

family archive Hoshkevich etc. Attention is paid to the peculiarities of individual copies and highlights interesting details concerning the history of their appearance in our fund.

Keywords: funds, library collection, research, history books, Museum of the book.

УДК 025.171(472.72)

Ольга Сак,

заведующая отделом редких и ценных изданий
Херсонской ОУНБ имени Олесея Гончара

**Исследовательские разыскания в раритетном фонде
Херсонской областной универсальной научной библиотеки
имени Олесея Гончара**

У статье приведены сведения о книжных и рукописных коллекциях, которые сформировали редкий и ценный фонд Херсонской ОУНБ имени Олесея Гончара. Рассмотрена история как самой библиотеки, так и ее фонда, в том числе и современные коллекции – книг с автографами, зданий периода Второй мировой войны, миниатюрных книжек, а также частные собрания – коллекции книг херсонского журналиста Д. И. Файнштейна, коллекционера М. А. Емельянова, композитора С. В. Юферова. Уделено внимание особенностям отдельных экземпляров и подробностям относительно истории их появления в фонде: Шевченкиане, изданию Д. И. Яворницького 1907 г. с его автографом А. Резника и соответствующими воспоминаниями А. Резника; географическому атласу Т. К. Лоттера XVIII в., кириллическим старопечатным книгам, прекрасным библиофильским изданиям, рукописному списку «Генерального регламента...» середины XVIII в.

Ключевые слова: фонды, библиотечные коллекции, исследования, история книги, Музей книги.